

XIX. YÜZYIL TÜRK EDEBİYATINDA VOLTAİRE VE ROUSSEAU ÇEVİRİLERİ

Yard. Doç. Dr. Nurettin ÖZTÜRK*

ÖZET

XIX. yüzyıl başında Osmanlı aydınları Voltaire ve Rousseau hakkında reddiyeci düşüncelere sahiptiler. Ancak yüzyılın sonunda Voltaire ve Rousseau'nun pekçok yazısı ve eseri Türkçeye çevrildi. Böylece Osmanlı aydınlarının Voltaire ve Rousseau hakkındaki düşünceleri olumlu bir biçime dönüştü. Bu dönüşüm sayesinde dini nitelikli tavrın dünyevi hale geldiği gözlenmektedir. Çeviriler aracılığıyla gözlenen bu dönüşüm Osmanlı sekularizasyonunun bir başarısıdır.

Anahtar Sözcükler: Osmanlı aydınları, Voltaire ve Rousseau, sekularizm

ABSTRACT

At the beginning of the nineteenth century Ottoman intellectual persons have had rejective ideas about Voltaire and Rousseau. But at the end of nineteenth century most of writings and works of Voltaire and Rousseau have been translated to Turkish. In this way, Ottoman intellectual person's thoughts about Voltaire and Rousseau have turned to positive way. Thanks to this turn, it has been observed that the religious qualified attitude has transformed to worldly way. The thought that watched thanks to translation is a success of Ottoman Secularism.

Key Words: Ottoman intellectuals, Voltaire and Rousseau, Secularism

GİRİŞ

Reisülküttap Atif Efendi'nin XIX. Yüzyıl başında *Avrupa Muvazene-i Politikyesi* adıyla kaleme almış olduğu siyasete ilişkin layiha, belirlenebildiği kadarıyla, Fransız Aydınlanma edebiyatının akıl kanadını simgeleyen düşünürlerinden Voltaire ile duygu kanadını simgeleyen Rousseau üzerine, yanlış ve eksik bir nitelikte de olsa, Osmanlı Devleti içinde ve Türkçe olarak ilk bilgilerin ve tutumun sergilendiği yazıdır. Reis Efendi¹ layihası Osmanlıların Fransa'ya karşı bir Avrupa bağlaşımına girmesi gerektiği görüşünü savunur. Ayrıca Osmanlı kültür tarihinde ilk kez, tiksinti (kerahet) ile de olsa Voltaire ve Rousseau adları bu layihada geçer ki bu bakımdan layiha döneminin Fransız Devrimine karşı olan görüş çevresinin, hatta partisinin² bildirgesi olarak da

* PAÜ Eğitim Fakültesi Türkçe Bölümü (Yeni Türk Ed.) Öğretim Üyesi

¹-Reisülküttap Atif Efendi'nin kısa özgeçmişi ve görev süresi, İsmail Hami Danişmend, **İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi**, Türkiye Yayınevi, İst. 1971, C.V, s.352'de bulunur.

²-1791-1808 yıllarının vekayinamesini yazan Ahmet Âsım Efendi'ye göre cumhuriyet bulanmış bir midenin böğürmesi gibi, ilkeleri de dinin terki ve varlıklı ile yoksulun eşitliğinden ibarettir. Âsım, bütün Hıristiyan devletleri İslam'ın kökleşmiş düşmanı sayan koyu bir Hıristiyan düşmanıdır. Özellikle Fransızlardan nefret eder ve Türkiye'deki Fransız yanlısı takımı "*iğfal edilmiş ahmaklar*" olarak kötüler. Bkz.

düşünülebilir. Bu nedenle, layiha geniş bir ilgi ve alıntılama işlemine konu olmuş, özellikle aşağıda sözler pek çok araştırmacı tarafından anılmıştır:

*“Volter ve Ruso isimli zındıkların ve onlardan beter ukalaların ve haşa peygamberlere sövmek, büyükleri zemetmek, bütün dinleri kaldırmak, cumhuriyeti ve müsavati ima etmekten ibaret olan sözlerle alay üslubuyla neşrettikleri eserlere, her yeni şey lezzetlidir fetvasınca halk rağbet eder.”*³

Bernard Lewis, **Modern Türkiye'nin Doğuşu**, (Çev. M. Kıratlı), TTK Yayınları, Ank. 1984, s.72-73; Orhan Türkdoğan, **Atatürk'te Milli Devlet Anlayışı**, TDAV Yayınları, İst. 1981, s.18; Fuat Köprülü, *“Milli Edebiyat Cereyanının İlk Mübeşşirleri”*, **Edebiyat Araştırmaları** içinde, TTK Yayınları, Ank. 1986, s.300'de Âsım'ın anti-Frankist sözlerinden bazısını aktarır. Âsım için ayrıca, Orhan Bayrak, **Osmanlı Tarihi Yazarları**, Osmanlı Yayınevi, İst. 1982, s.164-165 ve Franz Babinger, **Osmanlı Tarih Yazarları ve Eserleri**, (Çev. C. Üçok), KTB Yayınları, Ank. 1982, s.369; Reisülküttap Âtîf ve tarihçi Âsım gibi, devrin reisülküttaplarından Kâmil Efendi de yayınladığı red beyannameinde; *“Fransa'da inkılap dedikleri şey zındıklıktır. Bunlar ruhbanın mal ve mülküne, eşrafın toprağına el koyuyor, kadınları paylaşmayı mubah sayıyorlar. Şer'e, müslümanlığa aykırı olan bu fikirlerin hudutlarımıza girmesine cevaz verilemez. Gelenekleri çiğneyen bu inkılap küfürdür, şeriatça reddedilmistir (merduttur)”* der. Sabiha Sertel, **Tevfik Fikret**, Hür Yayınevi, İst. 1969, s.16'da bu sözler, **Ahmed Rasim Tarihi**'nden aktarılmış diye gösteriliyorsa da, Danişmend, (1971), C.V'te Kâmil adlı bir reisülküttap bulunmadığı için, Sertel iktibasını ihtiyatla karşılamak yerinde olacaktır. Buna karşılık, Âtîf, Âsım ve varsa Kâmil gibi kişileri, anti-Frankist partinin sözcüleri olarak görmek yanlış olmasa gerekir.

³-Ahmed Rasim,(1987),s.81-86 arasında layihadan en uzun alıntıyı yapar. Rasim'in bu eseri de **Cevdet Tarihi** gibi içerdiği belgeler yüzünden değerlidir.Ayrıca layihadan alıntılar su eserlerde bulunur: Lewis, (1984), s.67; Adnan Adıvar,**Osmanlı Türklerinde İlim**,Remzi Kitabevi,İst.1982, s.203, 214; Cemil Meriç,**Mağaradakiler**, Ötüken Yayınevi, İst. 1980, s.156; Orhan Okay, **Beşir Fuad**, Dergâh Yayınları,İst. Tarih yok,s.18; Ahmet Güner Sayar,**Osmanlı İktisat Düşüncesinin Çağdaşlaşması**, Der Yayınları,İst.1986,s.192;Tanpınar (1976), s.51; Tahsin Ünal, **Türk Siyasi Tarihi**, Emel Yayınları, İst. 1978, s.218; Türkdoğan, (1981), s.16; Osman Turan, **Türk Cihan Hakimiyeti Mefkuresi Tarihi**, Nakışlar Yayınevi, İst. 1978, C.II, s.569'da layihanın ihtilale karşı Türk görüşünü meydana koyduğunu belirtir; Necdet Kurdakul,**Osmanlı İmparatorluğundan Orta Doğuya-Belgelerle Şark Meselesi**, Dergâh Yayınları, İst.1976,s.52 de, Ahmed Rasim,**Osmanlı Tarihi**,C.III,s.1264'ten yalınlaştırarak layihanın önemli bir bölümünü alır, Kurdakul'a göre de layiha Osmanlı Devletinin Fransız İhtilali karşısındaki tutumunu açıkça göstermektedir. 2.dipnotta belirttiğimiz gibi, bu layiha ve benzerlerine, Osmanlı-Türk görüşünü belirten değil, Türkiye'de Fransız İhtilali ve onun etkilerine karşı olan çevrenin görüşünü belirten bir belge olarak bakmalıdır.Çünkü aynı oluşuma karşı tepkisini, *“İstanbul'daki Fransız yurttaşları başlarına ihtilal kokardı değil üzüm sepeti taksalar da karışmayız”* diye belirten bir nötralist çevre de vardır. Ayrıca bizde Fransız hayranlığı Lale Devri'nden beri başlayıp gelişen ve III.Selim'i de kendisine bağlayan bir akım olmuştur. Öyleyse Fransa'ya karşı üç parti vardır Osmanlı'da: Karşı, yandaş ve yansız. Bu konuda B.Lewis, *“The Impact*

Layihâ, görünüşüne karşı olarak Fransız Devriminin ilkelerine değil, son çözümlemede Fransız yayılmasına karşı pratik bir tepkidir, devrim dışsallığına karşıdır. Bununla birlikte, bir attitude'ün ve ait olduğu yüzyıl başından sonuna doğru tam tersine dönüşecek bir yanlış algının göstergesi olmak bakımından çok önemlidir. Zihniyet araştırmalarında artsüremli (diachronique) karşılaştırmalar yaparken bu tür tutum göstergeleri temel çıkış noktasını oluşturmaktadır.

Voltaire ve Rousseau kendi kültür çevrelerinde de eksiksiz ve doğru anlaşılmiş düşünürler değildiler. Ancak Osmanlı resmî görüşünden XIX. Yüzyıl Türk Aydınlanmacılarının çabaları ile halka/tabana yayılan özgürlük düşüncelerine geçerken iki düşünürle ilgili algılamanın nasıl olumlu yöne döndüğünü ve haklarındaki yazıların/çevirilerin nasıl bir bibliyografik yoğun kütleyle ulaştığını görmek şaşırtıcı olmaktadır.

Osmanlı dünyasında iki düşünürün okur bulma süreci, Farabîler çağındaki gibi Arapça üzerinden geçerek başlamıştır denirse herhalde yanlış olmayacaktır. Çünkü, fen, edebiyat ve güzel sanatlar öğrenimi yapmak üzere Mısır'dan Fransa'ya gönderilen yirmi altı öğrenciden biri olan Rifâ'a Râfi Tahtavî'nin Arapça yazıp 1832'de Bulak'ta bastırıldığı ve Arapça bilmeyen Mısırlı Mehmed Ali Paşa ile Türk kamuoyunun okuyabilmesi için Arzuhali Rüstem Besim Efendi adlı birinin Türkçeye çevirerek 1839'da yine aynı matbaada bastırıldığı **Tahlîsü'l-İbrîz fî Telhîsi Paris ev el-Dîvânü'n-Nefis bi Eyvânı Paris** adlı gezi-gözlem kitabında, yazarın Fransızlarca *Frenk'in Ibn Haldun'u* diye anıldığını aktardığı Montesquieu'nün **İran Mektupları'nı** ve **Kanunların Ruhunu'nun** iki bölümünü, Rousseau'nun **Toplum Sözleşmesi'nin**, Voltaire'in **Felsefe Sözlüğü'nü** ve Condillac'ın yazdıklarının çoğunu okuduğu belirtilir. Eseri güncel Türkçeye aktaranın verdiği bilgiye göre Tahtavî Montesquieu'nün eserini **Rûhü's-Şerâyi'** adıyla Arapçaya çevirmiş, ancak bu çeviri basılmamıştır.⁴

Nâmık Kemâl'in Volney'den **Palmir Harabeleri** (Les Ruines ou Méditations sur les Révolutions des Empires), Rousseau'dan **Şerâit-i İçtimaiye** (Du Contrat Social), Condorcet'den **Tarih-i Terakkiyât-ı Efkar-ı Beşer**

of the French Revolution in Turkey”: Some Notes on the Transmission of idea”, The Journal of World History, 1953, C.I, s.105-125; ve aynı yazı: The New Asia: Readings in the history of mankind, (ed. Metraux ve Grouzet), New York-London, 1965, s.31-59; L. Lagarde, “Note sur les journaux français de Constantinople à l'époque Révolutionnaire”, Journal Asiatique, 1948, S:236, s.271-276

⁴-Akıncı, 1973, s.24; Rifâ'a Râfi Tahtavî, **Paris Gözlemleri (Tahlîsü'l-İbrîz fî Telhîsi Paris ev el-Dîvânü'n-Nefis bi Eyvânı Paris)**, (Haz. Cemil Çiftçi) İst. Ses Yayınları, 1992, s.22, 237-238; Tahtavî ve eserinin Türk kamuoyundaki etkileri için bkz. Niyazi Berkes, **Türk Düşününde Batı Sorunu**, Ank. Bilgi Yayınevi, 1975, s.199; Niyazi Berkes, **Türkiye'de Çağdaşlaşma**, İst. Doğu-Batı Yayınları, 1978, s.578; Bernard Lewis, **Modern Türkiye'nin Doğuşu**, (Çev. Metin Kıratlı, Ank. TTK Yayınları, 1984, s.133n.

(Esquisse d'un Tableau Historique de l'Esprit Humain) ve Montesquieu'den **Rûhü'-ş-Şerâyi'** (Esprit des Lois) ve **Roma'nın Esbâb-ı İkbâli ve Zevâli** (Causes des Grands et Décadence de l'Empire Romain) adlı eserleri çevirdiğini belirten kaynaklar bulunmaktadır.⁵

Aşağıda Voltaire ve Rousseau'dan XIX. Yüzyıl sonuna değin yapılan çeviriler listelenmeye çalışılmıştır. Listenin XX. Yüzyılda sürdürülmesi başka bir çalışmanın konusudur. Öte yandan iki düşünürün XIX. Yüzyılın sancıları içinde izlerinin sürülmesi ile taşların hemen hemen yerine oturduğu XX. Yüzyılda izlerinin sürülmesi aynı anlamı taşımadığı belirtilmelidir.

1-VOLTAİRE'DEN ÇEVİRİLER⁶:

Koca Ragıp Paşa, Voltaire'in Newton felsefesi (**Principia**) üzerine yazdığı **Eléments de la Philosophie de Newton** (ilkin 1738'de çıkmıştı) adlı eserini Türkçeye çevirtmişti. Bu çeviri, eğer gerçekse, Ragıp Paşa'nın yeniden açtığı Mühendishane öğrencilerinin yararlanması için yapılmış olmalıdır.⁷ Voltaire'in İngiltere'de geçirdiği sürgün yıllarının bir ürünü olan eser ile Fransız kamuoyu, İngiliz Aydınlanmasını tanıma imkânı bulmuştu. Belirleyebildiğimiz kadarıyla XIX. yüzyılda Voltaire'den yapılan diğer çeviriler şunlardır:

Voltaire, **XII. Şarl Tarihi**, çev. Sahak Ebrû

Voltaire, "*Münâcaat*", çev. Edhem Pertev Paşa⁸

Muhâverât-ı Hikemiye, Çev. Münif Paşa, Dersaadet, Cerîdehâne Matb. 1276/1859⁹

Voltaire, **Hikâye-i Hikemiye-i Mikromega**, Çev. Ahmed Vefik Paşa, İst. Bâb-ı Âli Karşısında 57 Adetli Matb. 1288/1871, 31 s.¹⁰

nin Rolü, İst. Ülken Yayınları, 1997, s.329; Ayrıca diğer çeviri girişim ve sorunları için bkz.: F.A.Tansel, "*Garp dillerinden manzum tercüme (1839-1908)*", **Tercüme Dergisi Şiir Özel Sayısı**, 19 Mart 1946, S:34-36, s.464-475; F. A.Tansel, **Tercümenin Rolü**, İÜ 1942-1943 Üniversite Konferanslarından Ayrı Basım, İst. 1944

⁶-Orhan Okay, **Beşir Fuad**, İst. Dergâh Yayınları, tarihsiz, s.31

⁷-Gündüz Akıncı, **Türk-Fransız Kültür İlişkileri, (1071-1859) Başlangıç Dönemi**, Ank. Atatürk Üniv. Ed. Fak. Yayınları, 1973, s.47, 67

⁸-Münâcaat metni ile Rousseau'dan çevirdiği *Beka-yı Ruh* adlı manzumenin metni için bkz. İbnülemin Mahmud Kemâl İnal, **Son Asır Türk Şâirleri**, İst. Dergâh Yayınları, 1988, C.III, s.1334; Özön'e göre, Rousseau ve Hugo'dan çevirdiği manzumeler sonradan pek çok seçme kitabında tekrarlandıkları için çok yaygınlaşmışlardır. Voltaire'den çevirdiği şiir ise unutulmuş gibidir. Bu çevirilerin basımı ve yayılması Şinasi'nin tercümelerinden sonra olmuştur. Böyle olmakla birlikte bu uzun zaman arasında ikisinden başka tam tercüme yapmış olan yoktur. M. Nihat Özön, **Son Asır Türk Edebiyatı Tarihi**, İst. Mf. Vek. Yayınları, 1941, s.56 (*Beka-yı Ruh* s.60'tadır.)

⁹-Recep Duran, "*Mehmet Tâhir Münif Paşa, Hayatı, Felsefesi*", **AKM Erdem Dergisi**, Eylül 1986, C.II, S:6, s.801-850; İsmail Doğan, **Tanzimat'ın İki Ucu: Münif Paşa ve Ali Suavi**, İst. 1991, İz Yayıncılık, s.77-85; Rahmi Karakuş, **Felsefe Serüvenimiz**, İst. Seyran Yayınları, 1995, s.47-50

Voltaire, "*Hakîm Voltaire'in İncil Hakkındaki Mütalaası*", Ahmed Midhat Ef. **Kırkanbar** mec. 1292, nu.27, s.851-857

"*Voltaire ile Rousseau*", **Hafta** mecm. 1298, I, s.273-277

Voltaire Yirmi Yaşında, Ahmed Midhat Ef. 1301/1884¹¹

Voltaire, "*Feylesof ile Tabiat Beyninde Bir Muhavere*", **Etfal** mec. 1303, nu.4, s.29-31

Voltaire, "*Kadın*", **Dictionnaire Philosophique**'ten Çev. Necip Nâdir, **İmdadü'l-Midad** mecm. nu.4,6,7

Victor Hugo'nun 30 Mayıs 1878'de, Voltaire'in 100. ölüm yıldönümü dolayısıyla verdiği "*Le Centenaire de Voltaire*" adlı söylevin bazı bölümleri Türkçeye çevrilip yayınlanmıştır: "*Victor Hugo'nun Voltaire üzerine nutku*", **Tarîk**, 4 Haziran 1885, nu. 431; Hugo bu yazısında Voltaire'in engizisyona başkaldırmasına yol açan iki sahneyi ayrıntılı olarak anlattıktan sonra onun neden ve nasıl devrimin ruhu olduğunu açıklar. Söylevin çevirmeni belli değildir. Aynı söylevin bütünü "*Victor Hugo'nun bir nutku*" başlığı altında Dikran Sabuncuyan tarafından çevrilmiş ve M. Selahattin tarafından düzeltilip

10-"*1871'de Diyojen gazetesinde yarım kalan tefrika (nr.62, 15 Teşrînievvel 1287-nr. 68, Teşrînisâni 1287) ardından hemen küçük bir risâle hâline konulmuştur. Şimdiki cahiliyet devri adını verdiği zamanede Voltaire'den söz edip çalım taslayan yeni yetme birtakım edepsizler diye bahsettiği bir kesime târizler taşıyan önsözünde, bu gibilere geçerk Voltaire'i gösterecek bir örnek olarak ortaya koyduğunu söylediği bu tercüme...*" Ömer Faruk Akün, "*Ahmed Vefik Paşa*", **TDV İA**, İst. TDV Yayınları, 1991, C.II, s.155; İmzasız olarak yayınlanan bu eserin Mustafa Nihat Özön'e atfen Direktör Âli Bey tarafından çevirildiğini söyleyen Sevik, sonradan Hâmid'in bir makalesinde yer alan kayda itibar ederek tercümeyle A.Vefik Paşa'nın yaptığı görüşüne ulaşmıştır. "*Aynı eseri Direktör Âli ertesi sene 1872'de Güllü Agop repertuarı için piyes halinde ve tabii açık mükâleme diliyle tercüme etti. Kemalpaşazade Siad Bey Rousseau'nun akademi sualine cevaben yazdığı meşhur Nutku Fezâil-i ahlâkiye ve kemâlât-ı ilmiye eserinde tercüme etti.*" İsmail Habip Sevik, **Avrupa Edebiyatı ve Biz**, İst. Remzi Kitabevi, 1941, C.II, s.600; Özön, iki Micromégas çevirisi için de "*mütercimi belli değil*" diyor. Özön, 1941, s.225; Özön, başka bir kitabında şu bilgiyi verir: "*Diyojen* adıyla ortaya çıkarılmış ilk mizah gazetesinde Voltaire'den **Mikromega Hikâyesi** çevrilip tefrika edildiği gibi, aynı yıllarda başka bir çevirisi de kitap şeklinde basılmıştır (aynı eser İbnülkâmil tarafından 1890/1308'de **Küremizde Seyahat** adıyla ve 1908'den sonra da **Yıldızdan Yıldza Seyahat** adıyla çevrilip yayınlanmıştır." Mustafa Nihat Özön, **Türkçe'de Roman**, İst. İletişim Yayınları, 1985, s.139; Cevdet Kudret de, **Türk Edebiyatında Hikâye ve Roman**, İst. Varlık Yayınları, 1979, C.I, s.14'te şu bilgiyi verir: "*Voltaire'den çevrilen Hikâye-i Hikemiye-i Mikromega, ilk mizah dergimiz olan Diyojen'de tefrika edilmiş (1971, çev. Âli Bey?); aynı eserin bir başka çevirisi de, yine aynı yıl içinde Hikâye-i Feylesofîye-i Mikromega (1871, çev. Ahmet Vefik Paşa?) adıyla kitap olarak yayınlanmıştır.*"; Cevdet Perin, Karabet Panosyan'a ait bir Micromégas çevirisinin **Mikromega: Hikâye-i Feylesofîye** adıyla çevrilip 1869'da Ermeni harfleriyle Türkçe olarak basıldığını kaydediyor. Perin, 1946, s.209

11-Voltaire'in on dört mektubu çevirilip **Tercüman-ı Hakikat**'te tefrika edildikten sonra kitaplaştırılmıştır. Perin, 1946, s.215

çevirinin başına Voltaire'in yüz yıl önceki ölüm sahnesiyle yüz sene sonra evinde hâtrasının nasıl anıldığını ve Hugo'nun nutkunu nasıl okuduğunu anlatan bir giriş eklenerek Âlem matbaasında 1307 yılında 42 sayfa hâlinde basılmıştır. M. Selahattin Hugo ve Voltaire'den hayranlık ve saygı ile söz eder. Ahmed Midhat Efendi 18 Kasım 1889 tarihli **Tercüman-ı Hakikat** gazetesinde bu söylevi ve çeviriyi öven bir yazı yayınlar.¹²

¹²-Zeynep Kerem, **1862-1910 yılları arasında Victor Hugo'dan Türkçeye yapılan tercüme üzerinde bir araştırma**, İst. İÜEF Yayınları, 1978, s.385-386; Bu konuşmanın önemli noktalarının, tam metni yeniden Türkçeleştiren Tanilli'nin cümleleri ile aktarılmasında yarar görülmüştür: *"Baylar, büyük adamlar pek nadir yalnızdırlar. Büyük ağaçlar, bir ormana egemen olduklarında daha büyük görünürler, orada kendi evlerindedirler; Voltaire'in çevresinde bir zekâ ormanı vardır, bu orman on sekizinci yüzyıldır. Bu zekâlar arasında Montesquieu, Buffon, Beaumarchais gibi doruklar vardır ve Voltaire'den sonra da en yüceler arasında iki kişi, Rousseau ile Diderot. Bu adamlar insanlara düşünmeyi öğretiler; iyi düşünmek, iyi davranmaya götürüyor; düşüncede doğruluk, yürekte doğruluk olup çıkıyor. İlerlemenin bu emekçileri yararlı çalışmalar yaptılar. Buffon doğa tarihini kurdu; Beaumarchais, Molière'in de ötesine geçerek bilinmeyen bir komedi türünü, hemen hemen sosyal komediye buldu; Montesquieu yasalar alanında öylesine derin kazılar yaptı ki, sonunda hukuku bulup çıkarmayı başardı. Diderot'ya gelince, bu meraklı büyük zekâ, adâlete susamış sevecen yürek, gerçek düşüncelere, temel olarak sağlam kavramlar vermek istedi ve **Ansiklopedi**'yi yarattı. Rousseau hayran olunacak bir hizmette bulundu kadına; anayı süttanne ile tamamladı; beşiğin bu iki yüce varlığını yan yana getirdi. Rousseau, bu sürükleyici ve dokunaklı yazar, bu derin düşler içindeki hatip, siyasal gerçeği çoğu kez keşfetti, ve ilan etti. Ülküsü gerçeğin içindedir. Fransa'da yurttaş diye adlandırılabilirler kişiler içinde ilki olma onuru onundur; yurttaşlık teli Rousseau'da titreşir. Voltaire'de titreşen ise evrensel teldir. Denilebilir ki, bu hareketli on sekizinci yüzyılda, Rousseau halkı temsil eder; Voltaire, daha da geniş olarak İnsan'ı. Bu büyük yazarlar ortadan çekildiler; ama ruhlarını bıraktıkları bizlere, Devrim'i yani... Çağları insanların adlarında özetlemek, yüzyılları adlandırmak, onları bir tür insan varlıkları haline getirmek, henüz üç halka, Yunanistan'a, İtalya'ya, Fransa'ya vergidir bu. Perikles yüzyılı, Augustus yüzyılı, X. Léon yüzyılı, XIV. Louis yüzyılı, Voltaire yüzyılı denir. Bu adlandırmaların büyük bir anlamı vardır... Voltaire'e değin, devlet başkanlarıdır bu adlar; Voltaire bir devlet başkanından da fazla bir şeydi, düşüncelerin başkanıdır o. Voltaire ile yeni bir dönem başlar... Krallık âsâsı ve kılıcın kırılması ve yerlerine ışığın geçmesidir bu; yani otorite özgürlüğe dönüşmüştür. Halk için kanun ve birey için vicdandan başka hiçbir egemenlik yoktur bundan böyle. Her birimiz için, ilerlemenin iki yüzü açıkça bellidir ki o da şudur: Hakkını kullanmak, yani bir insan olmak; ödevini yerine getirmek, yani bir yurttaş olmak... Bu büyük ölüye, bu büyük canlıya, bu büyük zekâyâ dönelim. Bu saygıdeğer mezarlar önünde eğilelim. İnsanlara yararlı yaşamı yüz yıl önce sona ermiş, ama eseriyle ölümsüz olandan, öğüt isteyelim. Bu şanlı Voltaire'in yardımcısı öteki güçlü düşünürlerden, Jean Jacques'tan, Diderot'dan, Montesquieu'den öğüt isteyelim. Sözü bu büyük seslere verelim. İnsan kanununun akışını durduralım. Yeter! Yeter despotlar! Ah! Barbarlık sürüyor, pekiyi, felsefe protesto etsin. Kılıç azgınlaşıyor, uygarlık tiksinsin. Ons sekizinci yüzyıl, on dokuzuncu yüzyılın yardımına gelsin; öncellerimiz filozoflar, gerçeğin havarileridir, bu ünlü hayaletleri yardıma çağıralım;*

Voltaire, "*Voltaire'in Hâl-i İhtizârında Söylediği Bir Kit'anın Nazmen Tercümesidir*", **Mecmûa-i Ebüzziya**, 15 Zilhicce 1297, C.I, S:7, s.212

Voltaire, "*Voltaire'in Âsârından Bir Fıkra*", **Mecmûa-i Ebüzziya**, 15 Recep 1299, C.II, S:21, s.663-664

Voltaire, "*Dostluk, Voltaire'den Mütercemdir*", **Mecmûa-i Ebüzziya**, 15 Rebû'l-evvel 1300, C.III, S:30, s.943-944

Voltaire, "*İntihar, Yine Voltaire'den Mütercemdir*", **Mecmûa-i Ebüzziya**, 15 Rebû'l-âhir 1300, C.III, S:32, s.1014-1017

Voltaire, "*Voltaire'in Ehibbâsına Bir Mektubu*", **Mecmûa-i Ebüzziya**, Gurre-i Muharrem 1302, C.IV, S:37 s.

Voltaire, "*Dük de Qiyon'un Voltaire'e Yazdığı Mektup, Voltaire'in Bâlâdaki Mektuba Cevabı*", **Mecmûa-i Ebüzziya**, Gurre-i Safer 1302, C.IV, S:40, s.1256-1258

Voltaire, "*Voltaire'le Contesse de Barry Arasında Mukâtebât*", **Mecmûa-i Ebüzziya**, 15 Rebû'l-evvel 1302, C.IV, S:42, s.1325-1330

Voltaire, "*İzdivaç, Voltaire'in Kaamûs-ı Felsefe'sinden*", **Mecmûa-i Ebüzziya**, 15 Cemâziye'l-âhir 1302, C.IV, S:48, s.1524-1525

Voltaire, "*Aşk*", **Mecmûa-i Ebüzziya**, Gurre-i Muharrem 1315, S:61, s.729-730

2-ROUSSEAU'DAN ÇEVİRİLER:

Rousseau, "*Bir Mütâlaa-i Hikemiye*", **Mecmûa-i Ebüzziya**, 15 Muharrem 1298, C.I, S:9, s.283

Rousseau, "*Kit'a (Terc. Edhem Pertev)*", **Mecmûa-i Ebüzziya**, 15 Muharrem 1298, C.I, S:9, s.282-283

Rousseau, "*J. J. Rousseau'nun Mektupları, 2. Mektup (Terc. Âli Bey)*", **Mecmûa-i Ebüzziya**, Gurre-i Muharrem 1300, C.III, S:25, s.781-788

Rousseau, "*J. J. Rousseau'dan Mektuplar, 3. Mektup ve Mukaddime'nin Tercümesidir*", **Mecmûa-i Ebüzziya**, 15 Muharrem 1300, C.III, S:26, s.810-815

Rousseau, "*J. J. Rousseau'nun Bir Tezkiresi*", **Mecmûa-i Ebüzziya**, Gurre-i Rebû'l-âhir 1300, C.III, S:31, s.983

Rousseau, "*J. J. Rousseau'dan Tercümedir, 4. Mektup*", **Mecmûa-i Ebüzziya**, Gurre-i Muharrem 1302, C.IV, S:37, s.1157-1160

Rousseau, "*J. J. Rousseau'nun Prusya Kralı Büyük Friedrich'e Bir Mektubu*", **Mecmûa-i Ebüzziya**, Gurre-i Muharrem 1302, C.IV, S:37, s.1162

Rousseau, "*J. J. Rousseau'dan Mektuplar, 8. Mektup*", **Mecmûa-i Ebüzziya**, 15 Muharrem 1302, C.IV, S:38, s.1191-1194

savaşlar düşleyen monarşilerin önünde, insanın yaşam hakkını, vicdanın özgürlük hakkını, aklın egemenliğini, emeğin kutsallığını, barışın iyiliğini ilan etsinler ve taçlardan karanlık çıktığına göre, mezarlardan da aydınlık çıksın!" Server Tanilli, **Victor Hugo, Bir Dehanın Romanı**, İst. Say Yayınları, 1985, s.172-182

Rousseau, "*J. J. Rousseau'dan Tercüme: Tebkiyet*", **Mecmûa-i Ebüzziya**, 15 Muharrem 1302, C.IV, S:38, s.1206-1207

Rousseau, "*J. J. Rousseau'dan Mektuplar, 9. Mektup*", **Mecmûa-i Ebüzziya**, Gurre-i Safer 1302, C.IV, S:39, s.1224-1228

Rousseau, "*J. J. Rousseau'nun Mektubu*", **Mecmûa-i Ebüzziya**, 15 Safer 1302, C.IV, S:40, s.1254-1255

Rousseau, "*Nouvelle Heloise'den 10. Mektup*", **Mecmûa-i Ebüzziya**, Gurre-i Rebî'ül-âhir 1302, C.IV, S:43, s.1353-1355

Rousseau, "*J. J. Rousseau'nun, Nouvelle Heloise'inden 11. Mektup*", **Mecmûa-i Ebüzziya**, 15 Rebî'ül-âhir 1302, C.IV, S:44, s.1387-1392

Rousseau, "*J. J. Rousseau'nun, Nouvelle Heloise'inden 5. Mektup ve Kizb Hakkındaki Mülâhazâtının Mâ-ba'di*", **Mecmûa-i Ebüzziya**, Gurre-i Cemâziye'l-evvel 1302, C.IV, S:45, s.1421-1426

Rousseau, "*J. J. Rousseau'nun Julie ou Nouvelle Heloise'inden 6. Mektup*", **Mecmûa-i Ebüzziya**, 15 Cemâziye'l-evvel 1302, C.IV, S:46, s.1466-1468

Rousseau, "*J. J. Rousseau'nun Julie ou Nouvelle Heloise'inden 7. Mektup*", **Mecmûa-i Ebüzziya**, Gurre-i Cemâziye'l-âhir 1302, C.IV, S:47, s.1483-1487

Rousseau, "*J. J. Rousseau'nun Julie ou Nouvelle Heloise'inden 12. Mektup*", **Mecmûa-i Ebüzziya**, 15 Cemâziye'l-âhir 1302, C.IV, S:48, s.1514-1521

Rousseau, "*J. J. Rousseau'nun Julie ou Nouvelle Heloise'inden 13. Mektup*", **Mecmûa-i Ebüzziya**, Gurre-i Zilhicce 1303, C.V, S:49, s.1557-1558

Rousseau, "*J. J. Rousseau'nun Julie ou Nouvelle Heloise'inden 14.ve 15. Mektuplar*", **Mecmûa-i Ebüzziya**, 15 Zilhicce 1303, C.V, S:50, s.1580-1583

Rousseau, "*J. J. Rousseau'nun Julie ou Nouvelle Heloise'inden 16.ve 17. Mektuplar*", **Mecmûa-i Ebüzziya**, Gurre-i Muharrem 1304, C.V, S:51, s.1626-1629

Rousseau, "*J. J. Rousseau'nun Julie ou Nouvelle Heloise'inden 18.ve 19. Mektuplar*", **Mecmûa-i Ebüzziya**, 15 Muharrem 1304, C.V, S:52, s.1643-1646

Rousseau, "*J. J. Rousseau'nun Julie ou Nouvelle Heloise'inden 20.ve 21. Mektuplar*", **Mecmûa-i Ebüzziya**, Gurre-i Safer 1304, C.V, S:53, s.1681-1685

Rousseau, "*Çocuklara Emsâl ve Hikâye Okutmak Hakkında J. J. Rousseau'nun Mütâlaası*", **Mecmûa-i Ebüzziya**, Şevval 1313, C.V, S:54, s.1700-1708

Rousseau, "*Bahtiyarlık ve Bedbahtlık Bizim Elimizdedir*", **Mecmûa-i Ebüzziya**, Şevval 1313, C.V, S:54, s.1733-1737

Rousseau, "*J. J. Rousseau'nun Terbiye-i Etfâl Hakkındaki Te'lîfine Yazdığı Mukaddimedir*", **Mecmûa-i Ebüzzîya**, Zilka'de 1313, C.V, S:55, s.1809-1812

Rousseau, "*Etfâle Tarih Nasıl Okutulur?*", **Mecmûa-i Ebüzzîya**, Zilka'de 1313, C.V, S:55, s.1823-1837

Rousseau, "*Şımarık Bir Çocuğu Yola Getirmenin Tariki Hakkında Rousseau'nun Tedbîri*", **Mecmûa-i Ebüzzîya**, Zilhicce 1313, C.V, S:56, s.1921-1927

Rousseau, "*Çocuğa Tarih ve Coğrafya Öğretmek Abestir*", **Mecmûa-i Ebüzzîya**, Zilhicce 1313, C.V, S:56, s.1928-1933

Rousseau, "*Havf-ı Zulmete Meydan Vermemek İçin Çocuğu Gece Oyunlarına Alıştırmak*", **Mecmûa-i Ebüzzîya**, Safer 1314, S:58, s.2145-2152

Rousseau, "*Terbiye Üzerine Ahvâl-i Umûmiye-i Tabiat*", **Mecmûa-i Ebüzzîya**, Rebîü'l-evvel 1314, S:59, s.2241-2253

Rousseau, "*Ahd-i Mürâhika*", **Mecmûa-i Ebüzzîya**, Rebîü'l-evvel 1314, S:59, s.2254-2257

Rousseau, "*Coğrafya ve Hey'etin Sûret-i Ta'lîmi Hakkında Rousseau'nun Re'yi*", **Mecmûa-i Ebüzzîya**, Rebîü'l-âhir 1314, S:60, s.642-650

Rousseau, "*Ahvâl-i Bülûğ ve Hubb-ı Nefs*", **Mecmûa-i Ebüzzîya**, Gurre-i Muharrem 1315, S:61, s.700-705

Rousseau, "*Zuhûr-ı Muhabbet-i Aşk*", **Mecmûa-i Ebüzzîya**, Gurre-i Safer 1315, S:62, s.736-745

Rousseau, "*Hivâların Taht-ı Nizâma Rabtı ve Genç iken Ahlâkı Bozulmuş Olanlarla Olmayanların Farkı*", **Mecmûa-i Ebüzzîya**, Gurre-i Rebîü'l-evvel 1315, S:63, s.785-789

Rousseau, "*Düello Hakkında J. J. Rousseau'nun Bir Mektubu*", **Mecmûa-i Ebüzzîya**, Gurre-i Rebîü'l-âhir 1315, S:67, s.994-1001

Rousseau, "*Ulûm-ı Rûhâniye ve Mezhebiye Hakkında J. J. Rousseau'nun Mülâhazâtı*", **Mecmûa-i Ebüzzîya**, 1317, S:84, s.1-5

SONUÇ

Görüldüğü gibi XIX. Yüzyılın son çeyreğinde yoğun olarak başlayan çeviriler daha çok terbiye, dostluk, sevgi gibi özel ve özyaşama ilişkin yazılardan oluşmaktadır. Bunların belirgin niteliği dine ve politikaya uzak olmalarıdır. Servet-i Fünun dergisinin kapanmasına yol açan ve aşağı yukarı Atıf Efendi Layihâsından yüz yıl sonra yayınlanan P.Lacombe'a ait ve Hüseyin Cahit Yalçın'ın çevirdiği "Edebiyat ve Hukuk" başlıklı yazıda geçen "talak teessüs etti" ifadesi değerlendirilip artsüremli olarak yorumlandığında, Osmanlı Devletinin duyarlılığının yüz yıl ara ile dini nitelikten siyasi niteliğe büründüğü, "devletin bekası" kaygısının dini kadrodan sıyrıldığı görülür. Bu dönüşüm Türkiye'de sekülerizmin gelişimi açısından anlamlıdır. Rousseau aracılığıyla "ulum-ı ruhaniye" den bahsetmenin nedeni de burada yatar. Voltaire aracılığı ile katkı sağlanan felsefleşmeye de dikkat çekilmelidir. Osmanlı entelijansiyası zındık ve dehri gibi klasik İslam mezhepleri ve kelim terminolojisi içerisinde konuşmaktan bir yüzyıl içinde sıyrılabilmiştir. Bunda Devlet-i ebed-müddet weltanschaaung'u veya etosunun terki ve Jakoben "La patrie est en danger" (Vatan tehlikede!) anlayışının yerleşmesinin etkisi büyüktür. Yani bir bakıma Batılılaşma, yerleşme yolunda ciddi bir adım atmıştır. Yalnız son söz olarak önemle belirtilmelidir ki terminoloji kullanımında Türk aydını "bağlam" a göre davranmaktan uzaktır. Terimler hala ya bağlamdan kopuk, ya da Türk-İslamlaştırılarak kullanılmaktadır. Bu yerlileştirme bazan dünya ile bağlantı kurmada önemli "dil" sorunları çıkarmaktadır. Buna rağmen alınan mesafe kutlanmalıdır.

KAYNAKLAR

- Adivar Adnan, **Osmanlı Türklerinde İlim**, İst. Remzi Kitabevi, 1982
 Meriç Cemil, **Mağaradakiler**, ist. Ötüken Yayınevi, 1980, s.156;
 Akıncı Gündüz, **Türk-Fransız Kültür İlişkileri, (1071-1859) Başlangıç Dönemi**, Ank. Atatürk Üniv. Ed. Fak. Yayınları, 1973
 Akün Ömer Faruk, "*Ahmed Vefik Paşa*", **TDV İA**, İst. TDV Yayınları, 1991, C.II
 Babinger Franz, **Osmanlı Tarih Yazarları ve Eserleri**, (Çev. C. Üçok), Ank. KTB Yayınları, 1982
 Bayrak Orhan, **Osmanlı Tarihi Yazarları**, İst. Osmanlı Yayınevi, 1982
 Berkes Niyazi, **Türk Düşününde Batı Sorunu**, Ank. Bilgi Yayınevi, 1975
 Berkes Niyazi, **Türkiye'de Çağdaşlaşma**, İst. Doğu-Batı Yayınları, 1978
 Cevdet Kudret, **Türk Edebiyatında Hikâye ve Roman**, İst. Varlık Yayınları, 1979, C.I
 Danişmend İsmail Hami, **İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi**, İst. Türkiye Yayınevi, 1971, C.V,
 Doğan İsmail, **Tanzimat'ın İki Ucu: Münif Paşa ve Ali Suavi**, İst. İz Yayıncılık, 1991
 Duran Recep, "*Mehmet Tâhir Münif Paşa, Hayatı, Felsefesi*", **AKM Erdem Dergisi**, Eylül 1986, C.II, S:6
 İnal İbnülemin Mahmud Kemâl, **Son Asır Türk Şâirleri**, İst. Dergâh Yayınları, 1988, C.III
 Karakuş Rahmi, **Felsefe Serüvenimiz**, İst. Seyran Yayınları, 1995

- Kerman Zeynep, **1862-1910 yılları arasında Victor Hugo'dan Türkçeye yapılan tercüme üzerine bir araştırma**, İst. İÜEF Yayınları, 1978
- Köprülü Fuat, "*Milli Edebiyat Cereyanının İlk Mübeşşirleri*", **Edebiyat Araştırmaları** içinde, Ank. TTK Yayınları, 1986
- Kuntay Midhat Cemal, "*Nâmık Kemâl'in Tercüme*", **Tercüme Dergisi**, 19 Eylül 1944, C.V, S:27, s.213-220 ve 19 Kasım 1944, C.V, S:28
- Kurdakul Necdet, **Osmanlı İmparatorluğundan Orta Doğuya-Belgelerle Şark Meselesi**, İst. Dergâh Yayınları, 1976
- Lagarde L., "*Note sur les journaux français de Constantinople à l'époque Révolutionnaire*", **Journal Asiatique**, 1948, S:236
- Lewis Bernard, "*The Impact of the French Revolution in Turkey*": *Some Notes on the Transmission of idea*", **The Journal of World History**, 1953, C.I ve aynı yazı: **The New Asia: Readings in the history of mankind**, (ed. Metraux ve Grouzet), New York-London, 1965, s.31-59;
- Lewis Bernard, **Modern Türkiye'nin Doğuşu**, (Çev. M. Kıratlı), TTK Yayınları, Ank. 1984
- Lewis Bernard, **Modern Türkiye'nin Doğuşu**, (Çev. Metin Kıratlı), Ank. TTK Yayınları, 1984
- Okay Orhan, **Beşir Fuad**, İst. Dergâh Yayınları, tarihsiz
- Özön M. Nihat, **Son Asır Türk Edebiyatı Tarihi**, İst. Mf. Vek. Yayınları, 1941
- Özön Mustafa Nihat, **Türkçe'de Roman**, İst. İletişim Yayınları, 1985
- Perin Cevdet, **Tanzimat Edebiyatında Fransız Tesiri**, İst. Pulhan Matb., 1946
- Sayar Ahmet Güner, **Osmanlı İktisat Düşüncesinin Çağdaşlaşması**, ist. Der Yayınları, 1986, s.192; Tanpınar (1976), s.51;
- Sertel Sabiha, **Tevfik Fikret**, Hür Yayınevi, İst. 1969
- Sevük İsmail Habip, **Avrupa Edebiyatı ve Biz**, İst. Remzi Kitabevi, 1941, C.II
- Şerif Hulûsi, "*Nâmık Kemâl'in Eserleri*", **Nâmık Kemâl Hakkında** içinde, İst. AÜDTCF Neşriyatı, 1942,
- Tahtavî Rifâ'a Râfi, **Paris Gözlemleri (Tahlîsü'l-İbrîz fi Telhîsi Paris ev el-Dîvânü'n-Nefs bi Eyvânı Paris)**, (Haz. Cemil Çiftçi) İst. Ses Yayınları, 1992
- Tanilli Server, **Victor Hugo, Bir Dehanın Romanı**, İst. Say Yayınları, 1985
- Tansel F. A., **Tercümenin Rolü**, İÜ 1942-1943 Üniversite Konferanslarından Ayrı Basım, İst. 1944
- Tansel F.A., "*Garp dillerinden manzum tercüme (1839-1908)*", **Tercüme Dergisi Şiir Özel Sayısı**, 19 Mart 1946, S:34-36, s.464-475;
- Turan Osman, **Türk Cihan Hakimiyeti Mefkuresi Tarihi**, İst. Nakışlar Yayınevi, 1978, C.II
- Türkdoğan Orhan, **Atatürk'te Milli Devlet Anlayışı**, İst. TDAV Yayınları, 1981
- Ülken Hilmi Ziya, **Uyanış Devirlerinde Tercümenin Rolü**, İst. Ülken Yayınları, 1997
- Ünal Tahsin, **Türk Siyasi Tarihi**, Emel Yayınları, İst. 1978